

ADAM SMITH VE AMARTYA SEN

Çiğdem BOZ*

Öz:

Modern iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith, eserleri hakkında en çok konuşulan düşünürlerden biri olmasına rağmen gerek takipçileri gerekse muhalifleri tarafından yeterince anlaşılamamış ve birçok zaman yanlış yorumlanmıştır. Sanıldığı aksine Smith, iktisadi davranışın temellerini kişisel çıkar gibi tek bir güdüye dayandırmamış ve piyasaların rolüne eleştirel bir tutumla yaklaşarak, devletin, piyasayı tamamlayacağı pek çok alanın mümkün olabileceğini savunmuştur. Smith'ten 200 yıl sonra, insan davranışlarının salt kişisel çıkara indirgenemeyeceği, değerlerin ve kurumların saf dışı bırakıldığı pür piyasa ekonomisinin toplumsal fayda sağlayamayacağı, kalkınmada devletin rolünün göz ardı edilemeyeceği gibi Smith'in çalışmalarında yer alan ancak görmezden gelinen görüşleri Amartya Sen, geliştirdiği Yetkinlik Yaklaşımında gündeme getirmiştir. Bu çalışmada, iktisadın davranışsal temelleri, ekonomide devletin rolü ve yoksulluk gibi Smith ve Sen'in fikirlerinin örtüştüğü konular ele alınarak, etik konularına mesafeli bir iktisadi ve dizginlenmemiş kapitalizmi savunanların Adam Smith'den almaya çalıştıkları desteğin, Smith'in çalışmaları daha geniş bir açıdan ve yansız olarak incelendiğinde temelsiz kalacağı savunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yetkinlik yaklaşımı, Adam Smith, Amartya Sen.

JEL code: B12, O10, I32

---

* Yrd.Doç.Dr., Maltepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, cigdemboz@maltepe.edu.tr

ADAM SMITH AND AMARTYA SEN

Abstract:

Although Adam Smith is the one of philosopher whose works are too much discussed, his ideas has been misread and distorted by both his followers and opponents. Contrary to popular beliefs, Smith has not seen the self-interest as only motivation behind the economic behavior and by approaching critically to the role of markets, he recognized the possibility that the government can complement the market in various fields. About 200 years after Smith, Amartya Sen put forward some arguments which actually took place in Smith's Works but unfortunetely have been ignored by his Capability Approach. In this paper, it will be examined some topics which Smith's and Sen's ideas intersect and argued that if Smith's works were read from a broader perspective, people who advocate an ethic-free economics and unfettered capitalism would not be able to receive any support from Smith.

Keywords: capability approach, Adam Smith, Amartya Sen

JEL code: B12, O10, I32

GİRİŞ

2008 yılı, öncesinde yaşanan gıda krizi, ardından petrol fiyatlarında gerçekleşen rekor artışlar ve son olarak bütün dünyayı sarsan küresel ekonomik kriz dolayısıyla krizler yılı olarak tarihe geçmiştir. Tüm bu gelişmeler de beraberinde “kapitalizm” sorgulamalarını gündeme getirmiş, hatta kapitalizmin sonunun geldiği, Karl Marx’ın haklı çıkıp, Adam Smith’in yanıldığı gibi iddialı yorumlara neden olmuştur. Sen (2009:1), bu sorgulamalar bağlamında ortaya çıkan iki görüşü kabaca şöyle özetler: Birincisi, kötü yönetimden kaynaklanan kısa vadeli ekonomik sorunlar yüzünden kapitalizmi suçlamamak gerektiği yani herhangi bir değişikliğe gerek olmadığı görüşüdür. İkincisi, mevcut ekonomik düzenlemelerde belirgin kusurlar olduğu, dolayısıyla ciddi reformların yapılması gerektiği düşüncesi ile “yeni kapitalizm” adı verilen alternatif bir yaklaşım arayışına girilmesi gerektiği şeklinde özetlenebilir.

Adam Smith’in günümüz için önemi de bu yeni arayışlar ve sorgulamalarda yatmaktadır. Kapitalizmin entellektüel babası olarak kabul edilen Adam Smith’in görüşleri, kapitalizme yönelik eleştiri ve suçlamalardan payını aldığından, gerçekte Smith’in nasıl bir toplumsal düzen istediğini anlamak çok önemlidir. Backhouse (1991), modern iktisadın kurucusu olan Smith’in, ulusların zenginliğinin anahtarının iktisadi büyüme olduğunu savunduğunu belirtir. Whitehead (1991)’a göre ise, Smith, ekonomik aktivitenin ardındaki güdünün, kişisel çıkar ve üretimi maksimize etmek olduğunu ilk ileri sürenlerden biridir. Bunun yanında rekabetçi piyasalar sistemini formüle eden Adam Smith’in, fayda, ahlak ve politik hususlar, bölüşüm ve tahsis gibi iktisadi aktiviteyi oluşturan pek çok unsuru kapsayacak şekilde bir iktisadi teori ortaya koyan ilk düşünürlerden biri olduğu da söylenebilir.

Yoksulluk, bölüşüm ve kaynakların tahsisi gibi pek çok etik meseleyi Smith, ilk eseri olan “Ahlaki Duygular Teorisi” nde ele almıştır. Backhouse (1991)’e göre “Ahlaki Duygular Teorisi” bir doğal adalet teorisi barındırır ve Smith, buradan kişisel çıkar kavramını geliştirmiştir (Rauthut, 2005:22). “Ulusların Zenginliği” isimli ikinci eserinde ise iktisadi büyüme, görünmez el ve iktisadi özgürlük konularını ele almıştır (Blaug, 1978:36).

Amartya Sen ise Smith’ten iki yüzyıl sonra yeryüzündeki servetin eşi benzeri görülmemiş bir şekilde artmış olmasına rağmen dünya genelinde çoğu

insanın temel özgürlüklerden mahrum kalmasına, kıtlıkların ve açlıktan ölme vakaalarının önüne geçilememiş olması gibi konulara epeyce kafa yormuştur. 1979 yılında Stanford Üniversitesinde verdiği bir konferansta gündeme getirdiği “Yetkinlik Yaklaşımı” (Türkçe yazında “yapabilirlik yaklaşımı” olarak da adlandırılır, İngilizce: Capability Approach) anlayışı ile refah değerlendirmeleri için yepyeni bir temel sunmuş ve pozitif özgürlükler bağlamındaki yetkinliklerin genişletilmesinin kalkınmanın motoru olduğunu ileri sürmüştür. Onun yaklaşımında, piyasalarda özgürce mübadele edebilmek kadar iyi bir eğitime sahip olabilmek, sağlıklı olabilmek, önlenabilir hastalıklardan kaçınabilmek, iyi beslenebilmek ve barınmak gibi iyi bir yaşam için gerekli yetkinlikler de önemlidir. Yetkinlik Yaklaşımının temel iddiası; bir kişinin ne kadar iyi bir durumda olduğunu anlamak için, kişinin ne tarz bir yaşam sürdüğü, oluş (beings) ve yapılar (doings) konusunda neleri başardığına bakmak gerektiği şeklinde özetlenebilir. Dolayısıyla, Yetkinlik Yaklaşımını, bireysel refah ve toplumsal düzenlemelerin değerlendirilmesi, toplumdaki değişimlere yönelik önerilerin ve politikaların tasarımı için geniş bir normatif çerçeve olarak tanımlayabiliriz.

Sugden (1993:48)’in de vurguladığı gibi bu yaklaşım, “iyi yaşam nedir?” sorusundan hareketle iyi bir yaşam için gerekli olan araçları odağa yerleştiren bir alternatif olarak, insanların ulaşabilecekleri gerçek yaşam (ya da bunu aşarak, kişinin değer verebileceği yaşama ulaşma özgürlüğü) koşulları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sen’e göre, bu, Adam Smith (1776)’in de çok ilgilendiği bir konudur. Smithçi analizde bir toplumda “gereksinimler” (necessity) olarak görülen şeyler, “utanç duymadan insan içine çıkma” ya da “topluluk hayatına katılabilme” gibi o toplumun asgari düzeyde gerekli özgürlükleri gerçekleştirme ihtiyacıyla belirlenmektedir. Smith sorunu şöyle koyar (Sen, 1999:105)

“(Gereksinimi), sadece hayatın devamı için vazgeçilemez metalar olarak değil, ülke adetlerinin onsuz en alt tabakadaki insanların bile itibarsız hale geleceği bir şey olarak anlıyorum. Sözgelimi, bir keten gömleğin hayatı sürdürmek için bir zorunluluk olduğu söylenemez. Grekler ve Romalılar, öyle sanıyorum ki, keten gömleksiz de gayet rahat yaşadılar. Ancak günümüzde, Avrupanın büyük bir bölümünde, itibarlı bir gündelikçi işçi, üzerinde keten gömlek olmadan insan içine çıkmaktan utanacaktır. Keten gömlekten yoksunluğun, aşırı kötü bir durum dışında hiç kimsenin düşmeyeceği rezalet derecesinde bir yoksulluğun göstergesi olduğu farz edilecektir. Adetler, aynı şekilde, deri ayakkabıyı hayatın bir zorunluluğu

haline getirmiştir. Her iki cinsiyetten en itibar yoksunu kişi dahi onsuz insan içine çıkmaktan utanacaktır.”

Sen (1999:346), kendi yaklaşımını detaylarıyla ele aldığı “Özgürlük Olarak Kalkınma” kitabının Smithçi bir karakter taşıdığını belirtir. Bunun nedenleri arasında, insan davranışlarının salt kişisel çikara indirgenemeyeceği, değerlerin ve kurumların saf dışı bırakıldığı pür piyasa ekonomisinin toplumsal fayda sağlayamayacağı, devletin, insanların temel yetkinliklerini geliştirecek kamusal hizmetleri sağlaması gerektiği gibi Smith’in çalışmalarında yer alan ancak nedense görmezden gelinen hususları gösterebiliriz. Clark (2006:1) da, Sen’in, başından itibaren Adam Smith’in “gereksinimler” ve “yaşam koşulları analizi” nin yetkinlik yaklaşımının tarihsel kökenlerinden birisi olduğunu kabul ettiğini belirtir.

Adam Smith 18.yüzyılda hakim görüş olan merkantilizm ve kısıtlayıcı piyasa karşısında serbest ticaret ve bireysel özgürlüğü savunurken, Amartya Sen, Smith’den iki yüzyıl sonra iktisatta hakim görüş olan refahçılık ve insan refahının parasal terimlerle açıklandığı geleneksel refah iktisadına pozitif bir özgürlük nosyonu olan “yetkinlikler” le meydan okumuştur.

Bu çalışmada, Adam Smith ve Amartya Sen’in fikirleri arasındaki bağlantılar tartışılarak, güncel kapitalizm sorgulamalarıyla bağlantılı olacak şekilde pek çok konuda Smith’in yanlış okunduğunun altı çizilecektir. Bu bağlamda çalışmanın ikinci bölümünde, iktisadın davranışsal temelleri başlığı altında, yanlış şekilde Smith’le özdeşleştirilen kişisel çıkarının peşinde koşan rasyonel insan tipi hakkında Smith ve Sen’in fikirleri ele alınacaktır. Ekonomide devletin rolü ile ilgili olan üçüncü bölümde ise yine Smith’le özdeşleştirilen “laissez-faire” anlayışının onun gerçek fikirlerini yansıtmadığının altı çizilerek, Sen’in yaklaşımındaki devlet anlayışı ile arasındaki benzerlikler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yoksulluk, kıtlık ve açlığın ele alındığı dördüncü bölümde her iki düşünürün bu konudaki düşünce ve önerileri sunulacaktır. Beşinci bölümde ise sonuç bölümü yer almaktadır.

D) İKTİSADIN DAVRANIŞSAL TEMELLERİ

Alada (2001:18)’ya göre, Adam Smith’in, gerek “Ahlaki Duygular Teorisi” gerekse “Ulusların Zenginliği” kitabında yapmak istediği temel şey, düşünsel planda hukuk, iktisat ve toplumların tarihinin genel ilkelerini bir araya getirebilmektir. Bu bağlamda Smith, “hedefini, sosyal bilimleri

ortak ilkeler çerçevesinde değerlendiren unsurları keşfetmek olarak” belirlemiştir. Smith, ilk kitabında basiret ve erdem sahibi insanı betimlerken ikinci kitabında ekonomik insanı betimler. Ahlaki Duygular Teorisi’nde davranışlarının başkalarının üzerindeki etkilerine dikkat eden bir insan varken, Ulusların Zenginliği kitabında, benmerkezci bencil bir aktör vardır. Ancak Smith, bu iki insan tipinin birbirinin karşıtı olduğunu düşünmez. Ekonomik insan ve erdemli insan, toplumu geliştirmeye çalışan kişiler olarak ortak bir amaca hizmet ederler. Smith, bunları insanın birbirini tamamlayan iki yönü olarak görür (Macfie,1959:220).

Başdemir, Smith’in, ahlak anlayışında kişisel çıkarı (fayda) sınırlandırma eğilimine rağmen ekonomiye dair düşüncelerinde kişisel çıkara daha fazla anlam ve önem yüklemesinin, bazı düşünürler tarafından bir tutarsızlık olarak değerlendirildiğini belirtir (Başdemir, 2009:35). Ashraf, Camerer ve Loewenstein (2005:13), bu “tutarsızlığın” yani Smith’in iki kitabında farklı şeyleri savunduğu, bir anlamda ele aldığı insan motivasyonlarının çelişki içinde olduğu yönündeki tartışmaların “Adam Smith problemi” (Das Adam Smith Problem) olarak adlandırıldığını, ancak pek çok modern Smithçi yazarın ise bu kitaplar arasında bir çelişki olmadığını düşündüğünün altını çizer. Raphael ve Macfie (1976:20)’ye göre; “Adam Smith problemi, görmezden gelme ve yanlış anlamaya dayalı uydurma bir problemdir”. Başdemir (2009:36) de, bu konudaki farklı yaklaşımları göz önünde bulundurduğumuzda dahi Smith’in “hem ahlakın hem de ekonominin temellerini insan duygularında aradığını” söylemenin mümkün olduğunu düşünür. Bu bağlamda, bazı düşünürlerin, Ulusların Zenginliği’nin, Ahlaki Duygular Teorisi kitabının ekonomideki mantıksal uzantısı olarak gördüğünü belirtir.

Ashraf, Camerer ve Loewenstein (2005:132), Smith’in, davranışın, tutkuların (passions) doğrudan kontrolü altında olduğunu söylemekle birlikte, insanların dışarıdan birinin bakış açısından kendi davranışlarını değerlendirerek, tutkuların harekete geçirdiği davranışlarını denetleyebileceğine inanır. Smith’in “tarafsız gözlemci” kavramı ile anlatmak istediği budur. Dolayısıyla, tarafsız gözlemci, Grampp’ın ifadesiyle “iktisadi adamın omzundan bakarak kişinin yaptığı tüm hareketleri denetleyen ahlaki bir Hektor” olarak nitelendirilebilir (1948:317).

Bilindiği gibi, iktisat ve siyaset yazınının bir bölümünde, yalnızca kişisel avantaj temelinde yapılan seçimler için “rasyonel seçim” terimi kullanılır. Sen’e göre, kişisel avantajın dar biçimde tanımlanması halinde, bu

“rasyonel” modelleme tipi, etik, adalet ya da gelecek kuşakların çıkarlarıyla ilgili kaygıların seçimlerimizde ve eylemlerimizde rol oynamasını zorlaştırır (Sen,1999:364). Sen, “rasyonellik böylesine dar bir biçimde mi nitelenmelidir?” sorusunu sorar (1999:364).

Buğra’ya göre, iktisadın, rasyonel ekonomik birey tipinden vazgeçemeyişinin iki temel nedeni vardır ve Smith’in çalışmalarını yönlendiren iki amaç bu nedenleri yansıtır (1995:91):

“Bu amaçlardan birinin bilimsel, ötekini ahlaki olduğunu, her ikisinin de 17 ve 18. yy düşüncesine damgasını vuran bilim ve toplum ideallerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bilimsel amaç, doğa bilimlerinde başarıyla uygulanan yöntemleri iktisada uygulamaktır. Ahlaki amaç ise, insan üzerinde zorlayıcı baskılara gerek bırakmaksızın işleyen bir toplum düzeninin kavramsallaştırılmasıdır. Smith, iktisadı bu iki amaç doğrultusunda kurmuştur”.

Buradan yola çıkarak, Buğra, “*homo economicus*’ un insan gerçekliğini yansıtan bir analiz aracı olmaktan çok belirli bir bilimsellik anlayışının gerektirdiği soyut ilke arayışına cevap veren bir kurgu işlevi yüklediğini” belirtir (Buğra,1995:92).

Alada (2001:19), Smith’in, gerek Ahlaki Duygular Teorisi kitabında gerekse Ulusların Zenginliği’nde ideal bir toplum düzeni arayışında olduğunu ve bu ideal düzenin, toplumun ve ekonominin doğal eğilimlerine bırakılması halinde ulaşılabilecek bir düzen olduğunu ileri sürer. Smith’in en çok alıntı yapılan “kasap, biracı, fırıncı” örneği de aslında bunu ifade eder. Buğra (1995:92), bu alıntının, çoğu zaman, Smith’in birleştirici ilke olarak bireysel çıkar dürtüsünü sistemin merkezine yerleştirmiş olduğunu göstermek amacıyla kullanıldığını, oysa “*Smith’in, insanların bencil yaratıklar olduğunu değil, insanların bencilliklerine rağmen herkesin çıkarı doğrultusunda işleyebilecek bir sistemin olabirliğini göstermeye çalıştığını*” belirtir. Sen’e göre de Smith’in bu pasajda anlatmak istediği şey, piyasada normal işlemlerin neden ve nasıl yapıldığı ve işbölümünün neden ve nasıl işlediğidir ki zaten bu pasaj kitabın işbölümü başlığı altında yer alır (Sen, 2003:30). Buradan sadece ben sevgisinin iyi bir toplum için yeterli olacağını düşündüğünü çıkarmak yanlış olacaktır. Sen (2003:29), gerçekte Smith’in, iktisadi refahı tek bir insan saikine dayandırmadığını ileri sürer.

Sen (2003:29), ayrıca ihtiyatlı davranışı (prudence) “kişisel çıkarla” özdeşleştirmenin doğru olmadığını düşünür. Smith’in, Ahlaki Duygular Teorisi kitabında açıkladığı gibi ihtiyatlı davranış, “akıl ve kavrayış” özelliği

ile “kendine hakim olma” özelliğinin birliğidir”(Sen, 1999:189). Sen’e göre, Smith’in Stoik felsefeden devraldığı “kendine hakim olma” kavramı, hiçbir biçimde kişisel çıkarla ya da Smith’in kendi deyişiyle “ben sevgisi” ile özdeş değildir ve “ahlaki duygular” konusundaki anlayışının Stoik kökeni, aynı zamanda, Smith’in iyi davranış anlayışında hem sempatinin hem de öz disiplinin neden o kadar önemli bir rol oynadığını da açıklığa kavuşturur (Sen, 2003:29). Sen’in ifadesi ile:

“Smith’in “kendine hakim olma”nın yanı sıra “sempati” kavramına böylesine ateşli biçimde taraftarı olduğu gerçeğinin, kişisel çıkar ve bunun faydaları konusunda sözde “Smithçi” olarak bilinen konumun ateşli savunucusu bir çok iktisatçının çalışmalarında nasıl gözden kaybolduğunu incelemek çok öğretici olacaktır.”

Başka bir ifade ile Smith pek çok insan davranışının kişisel çıkar tarafından yönlendirildiğini ve bunların bir bölümünün iyi sonuçlar doğurduğunu kabul etmekle birlikte, Smith hiçbir çalışmada kişisel çıkara genel olarak ötekilerden üstün bir rol atfetmemiştir. Sen, Smith’in çalışmalarında, kişisel çıkara dayalı davranışın savunusunun özgül bağlamlarda yapıldığını savunur (Sen, 2003:31). Bunlar arasında, o dönemde iktisadi işlemler üzerinde var olan ve ticareti güçleştiren, üretime ayak bağı olan bürokratik engeller ve başka türden kısıtlamalar yer almaktadır. Smith’in Ahlaki Duygular Teorisinde, kendiliğinden bir düzenin belirleyici davranış ilkesi olarak ele aldığı şey kişisel çıkar değil, “sempati”dir. Buğra (1995:102) sempatiyi, insanların başkalarının acı ve sevinçlerini paylaşma, başkalarını kendi acı ve sevinçlerine ortak etme eğilimleri olarak tanımlar. Ayrıca, Buğra (1995:192), sempatinin yanında “kendini sevme” ilkesinin de açıklayıcı bir unsur olarak yer aldığını, insan sosyal bir varlık olduğu, yani başkaları tarafından bakılan ve değerlendirilen bu bakışlara ve değerlendirmelere her şeyden fazla önem veren bir varlık olduğu için bu iki ilkenin birbiriyle çelişmediğini vurgular. Dolayısıyla Başdemir’in de belirttiği gibi, Smith’e göre birleştirici ilke, diğer bir ifade ile toplumun gerçek çimentosu, öz çıkar değil sempatidir (Başdemir,2009:34). Ahlaki Duygular Teorisi’nde Smith, sempati ve kendini sevme ilkesini ekonomik faaliyetin açıklamasında da kullanır:

“Burada Smith özellikle “insan ne ister” sorusuyla ilgilenir. İnsanın neden maddi durumunu iyileştirmek için çalışıp didindiği, neden doğal ihtiyaçlarından fazlasına sahip olmak için kendini paraladığı sorusunu ele alır. Ona göre, zenginlik ve yoksulluk, insanların onlara verdiği anlamlarla

değerlendirilirler. Ekonomik faaliyeti yönlendiren dürtü de bu anlamlardan kaynaklanır. İnsanların çabaları, sosyal konumlarının gerektirdiği gibi yaşamayı sürdürerek ve bu konumu aşarak başkalarının onlara duyduğu sempatiyi korumaya ve artırmaya yöneliktir” (Buğra,1995:192).

Smith, sahip olunan maddi zenginliğin bireyin mutluluğunun göstergesi olmadığını, yalnızca mutluluğun araçlarından biri olduğunu şu sözlerle ifade eder; “..... gözlemci, bu insanların diğerlerinden daha mutlu olduklarını dahi düşünmez, yalnızca daha çok mutluluk aracına sahip olduklarını düşünür (Buğra,1995:102).” Buğra, bunun Smith’e göre “insanların amaçlarla araçları birbirine karıştırmalarından doğan, bu yüzden de onları, yaşamlarını ancak oyuncaklar kadar değerli olan ıvır zıvırı elde etmek için uğraşıp didinmekle harcamaya iten” apaçık bir yanılgı olduğunu belirtir.

Amartya Sen (1999) de, *Özgürlükle Kalkınma* kitabının birinci bölümüne, M.Ö. 8. yüzyıla ait Sanskritçe bir metni anlatarak başlar. *Brihadaranyaka Upanishad* isimli bu metinde Maitreyee adında bir kadın ile kocası Yajnavalkya arasında geçen bir konuşma anlatılır. Bu konuşmada çift, daha zengin olmanın yollarını tartışır ve sonra birden daha önemli bir meseleye geçerler: *Servet sayesinde isteklerini ne ölçüde gerçekleştirebileceklerdir?* Maitreyee, “yeryüzünün tüm servetlerinin” sadece kendisine ait olması halinde ölümsüzlüğü elde edip edemeyeceğini merak eder. “Hayır” diye karşılık verir Yajnavalkya, “yaşamın zenginlerinki gibi olabilir, ancak servet sayesinde ölümsüzlüğü elde etmeyi ummak hayaldir.” Bunun üzerine Maitreyee şöyle der: “Bana ölümsüzlük getirmeyecekse serveti ne yapayım?” Sen’e göre Maitreyee’nin retorik sorusunun aslında iktisatla ve kalkınmanın doğasını anlamakla ilgili bir yönü vardır. Bu soru, araçlar ve amaçların birbirinden ayrı tutulması gerektiğini söyler bize. Genel olarak iktisatta özel olarak da kalkınma iktisadi alanında sıklıkla araçlar ve amaçlar bir tutularak, mallar ile yetkinlikler, iktisadi servetimiz ile istediğimiz gibi yaşama yeteneğimiz arasındaki fark görmezden gelinir.

Amartya Sen (1977)’e göre, iktisadi teorinin üzerine inşa edildiği davranışsal temeller sağlam değildir. Sen, iktisadi modellemenin en temel unsuru olan insan motivasyonunun doğru şekilde ele alınmadığını ileri sürer. Klamer (1989:147)’in de belirttiği gibi, Sen’e göre, “*insan motivasyonunu anlamaya çalıştığımızda iktisadın en ihmal edilmiş alanlarına girmiş oluruz*”. Sen, davranışsal temellerle ilgili problemin, yalnızca kişisel çıkarını izleyen dar insan portresinde yattığını düşünür. Bu bir problemdir çünkü insan motivasyonu, iktisadi bir önem taşır. Dolayısıyla Gerschlager’in

ifadesiyle, “insanın yanlış izahı kötü bir iktisada yol açar” (Gerschlager, 2008:2).

Sen (1977:324), dar biçimde tanımlanan öz çıkar davranışından ayrılmak için iki kavram arasında bir ayırım yapar. Bunlar *sempati* (sympathy) ve *taahhüttür* (commitment). Sempati, başkaları hakkındaki kaygılarımızın kendi refahımızı etkilemesi durumudur. Başkalarına işkence yapıldığını bilmek sizi rahatsız ediyorsa bu bir sempati durumudur. Fakat kişisel olarak bu durum sizi rahatsız etmediği halde bunun yanlış bir şey olduğunu düşünmeniz ve bunu durdurmaya hazır olmanız ise bir tür taahhüttür. Sempatiye dayalı davranışın önemli ölçüde egoist olduğu ileri sürülebilir. Çünkü başkalarının hazlarından haz alıp, acılarından acı duymanız söz konusudur. Bu da kendi faydanızı ilgilendiren bir durumdur. Taahhüde dayalı bir davranış ise bu bağlamda egoist olmayan bir davranıştır.

Açıktır ki taahhüt, kişinin ahlaki yönüyle bağlantılı bir kavramdır ve Sen (1977:324), bu kavramın kişisel seçim ile kişisel refahı birbirinden ayırdığını, başka bir deyişle kişinin her zaman refahını artıracak yönde seçimler yapmadığını ifade eder. Geleneksel iktisat teorisi ise bu iki olguyu aynı şey olarak görür. Sen (1977:326); “geleneksel modellerdeki seçim davranışı ile refah başarısı arasındaki temel bağlantının, taahhüdün bir seçim unsuru olarak kabul edilmesiyle birlikte kopacağını” ileri sürer ve ekler: “*İnsan davranışının rasyonel veya irrasyonel olarak daha iyi açıklanıp açıklanmadığı ile ilgilenmiyorum. Ana tezim; taahhüdün, davranışın bir parçası olarak ele alınması gerektiğidir.*”(Sen,1977:338.) Sen’e göre, iktisadi adam rasyonel bir ahmadır (rational fool), çünkü taahhüt yeteneğinden mahrumdur. Sen (1977:329) için taahhüt, kişinin kendi çıkarlarını kısıtlayacak karşı tercihler (counter preferential) seçimler yapabilmesidir.

Sen (1999:365), Adam Smith’in de, böyle bir ayırım yapılması gerektiği yönündeki düşüncesini Smith’in şu sözleriyle aktarır: “en insani eylemler olan, öz-inkar, öz-denetim, büyük bir ahlaki davranış duygusunu gerektirmez. Çünkü bunlar, sempatomuzun kendi başına bizi yapmaya yönelteceği şeyi izlerler”. Burada vurgulanmak istenen şey, insanın adalet gibi daha kapsamlı değerlerle öz-çıkarmı kısıtlayabileceğidir. Daha önce de değinildiği gibi insan her ne kadar tutkuları tarafından yönlendirilen bir varlık olsa da omzundaki “hektor” kişiyi kendi dışındakileri düşünmeye yöneltir. Sen, Smith’in “insanlık ve adalete uygunluk” anlayışı için hayati olanın “eyleyenin hissiyatı ile gözlemcinin hissiyatı arasındaki uyum” olduğunu söyledikten sonra, Smith’in akılcı kişi anlayışının, “bu kişiyi

kesinlikle başkalarının ortaklığına, mensup olduğu toplumun tam orta yerine yerleştirdiğini, kişinin değerlendirmelerinin yanı sıra eylemleri de başkalarının varlığını gerektirdiğini ve bireyin “kamu” dan ayrılmayacağını” belirtir (Sen, 1999:366). Dolayısıyla Sen (1999:366), modern iktisadın babası kabul edilen Smith’in “tek amaçlı öz-çıkar peygamberi” olarak tanımlanmasının bu bağlamda tartışılması gerektiğini düşünür.

İnsanların katı biçimde kendi öz çıkarlarını kolladıkları iddiasını tartışırken Sen (1999:353), bunun yersiz olduğunu öne sürer:

“Toplumsal olarak sorumlu akıl yürütmenin ve adalet fikirlerinin kullanılması bireysel özgürlüğün merkeziliğiyle yakından ilişkilidir. İnsanlar kendi özgürlüklerini nasıl kullanacaklarına karar verirken kendilerini harekete geçiren kaygılar arasında adalet duygusu da yer alır. Piyasa mekanizması, demokratik politikalar, temel siyasi ve medeni haklar, temel kamu mallarının sağlanması, kamusal eylem ve muhalefet kurumları dahil çeşitli toplumsal örgütlenme formlarının başarısında toplumsal değerler önemli bir rol oynamıştır. Adam Smith’in “tarafsız gözlemci” olsaydı ne yapardı sorusuyla başlayarak çok güzel bir şekilde çözümlendiği “tarafsız gözlemci” fikri çoğumuz için geçerli olan enformel ve kapsayıcı bir fikrin formelleştirilmesidir. Adalet ve dürüstlük fikri için insan zihninde, ahlaki bombardıman ve etik söylemleriyle yapay olarak yaratılmış bir alan yoktur. Bu alan zaten vardır ve sorun, insanların sahip oldukları genel kaygıların sistematik, ikna edici ve etkin kullanımını sağlamaktır.

Sen çalışmalarında sürekli olarak Smith’in insan kimliği görüşüne müracaat eder, özellikle de faydacı olmayan iktisadi adam perspektifine. Bu adam bazen bireysel refahını artırmayan hedeflerin peşinden gider veya iktisadi faydaları olan davranıştan sakınır. Dolayısıyla Sen’in dar kişisel çıkar varsayımına dair eleştirilerinde sürekli olarak Smith’e gönderme yapması bir tesadüf değildir (Rotchild and Sen, 2006). Smith’in kişi (self) teorisi yalnızca kişisel çıkarını izleyen bir birey üzerine inşa edilmemiştir aynı zamanda uygun kısıtlayıcı kurumlarla da ilgilidir. Bu bağlamda, Smith’in vicdanımız tarafından içselleştirilen kuralların gücünü kabul ettiğini, yani, kişisel çıkarı pür olarak ele almayı, bu kurallarla kısıtlanmış bir şey olarak gördüğünü ifade eder (Gerchlager, 2008:5). Sen (1999, 2002, 2006) de, Smith’in insan görüşünün taahhüdü kapsadığını ileri sürer. Sowell (1974:3), “mitlerin ve klişelerin Smith’in yaklaşımını ve onun iktisadi düşüncesini saptırdığını” ileri sürer. Blaug (1978:36) ise kimsenin Ulusların

Zenginliği'ni tam olarak okumadığını sadece seçilmiş pasajları özetlediğinden yakınır.

Özetleyecek olursak, iktisat alanında, Smith'in akılcı bir dünyada sadece öz-çıkarla ilgilendiğini düşünen çok yerleşik bir gelenek vardır. Bu yaklaşım Smith'in kapsamlı yazılarından bazı pasajlar çekilerek yapılır. Bu durum çok çarpıtılmış bir Smith anlayışına yol açmıştır. Sen (1999:366), Smith'in, *"karşılıklı olarak faydalı mübadele için gerekli olan güdülenmenin, "özseverlik" dediği şeyden başka bir şeyi gerektirmediğine ve mübadele, iktisadi analizin merkezinde yer aldığı için bunun belirleyici önemine işaret etmekte haklı olmakla birlikte, paylaşım, adalet ve üretkenliğin etkin biçimde sağlanması için gerekli kurallar gibi başka konuları ele alırken daha kapsamlı motivasyonları vurguladığını"* ifade eder. Daha kapsamlı olan bu motivasyonlar, ihtiyatlı davranışı (prudence) "bütün erdemlerin bize en yardımcı olanı" olarak kalırken, Smith (1759) "insanlık, cömertlik ve kamu ruhunun" başkaları için neden en yararlı nitelikler olduğunu" açıklamıştır. Dolayısıyla, sanılanın aksine Smith'in insan davranışı çözümlemesinde bir motivasyon çeşitliliği söz konusudur. Sen, değerlerin insan davranışında oynadığı rolü inkâr etmenin kendi akılcılığımızın sınırlanmasına da yol açacağını düşünür ve ekler: "ahlaki zayıflık, Adam Smith'e başkaları tarafından yüklenmiştir"(Sen,1999:367). Sen (2003:32-33) ayrıca, "Smith'in insan saiklerine ve piyasalara karmaşık yaklaşımının yanlış yorumlanması, duygular ve davranışlar konusundaki etik analizinin ihmalinin, modern iktisadın gelişmesiyle birlikte ekonomi ile etik arasındaki mesafenin açılmış olması ile gayet tutarlı olduğunu" düşünür.

Öyle ki, Sen (2009), küresel ekonomik kriz ve bunun sonucunda gündeme gelen "kapitalizm" sorgulamalarına ilişkin yazısında, Smith'i suçlamak yerine Onun gerçek fikirlerine yeniden dönüş çağrısı yapmaktadır.

II) DEVLETİN ROLÜ

Rauhut vd.(2005:28), Smith'in devletin rolünün sınırlandırılması gerektiği yönündeki düşüncesinin gerekçesi olarak, devlet müdahalesinin genelde zararlı ve etkisiz olduğunun gösterilebileceğini belirtir. Bu görüş bir dereceye kadar doğrudur. Smith, devletin ticaretle uğraşmasını veya piyasaya bir aktör olarak dahil olmasını istemez. Devletin iş dünyasına girmesi çoğu zaman tekelci yapılanmayı ve seçilmiş bir kaç kişi için ayrıcalıklı uygulamayı beraberinde getirir. Peki bu, Smith'in minimal bir

devlet arzuladığı anlamına mı gelir? Sowell (1974:5), sanıldığı gibi aksine Smith'in, belli başlı devlet müdahalelerinden yana olmakla birlikte bu müdahalelerin kapsamının düşünüldüğünden daha da geniş olduğunu ileri sürer. Rostchild (2001) de, Smith'in, zenginlerin de kamu giderlerine katkısını sağlamak amacıyla artan oranlı bir vergilemeyi savunduğunu, sosyal eşitliği desteklemek adına yapılacak devlet müdahalesine de sıcak baktığını vurgular. Ayrıca, Rauhut ve ark. (2005:29), Smithçi analizde, piyasanın işlemesi için de devlet müdahaleleri arzu edildiğini belirtir. Üstelik Yardeni ve Moss (1990:3)'a göre Smith bazı durumlarda piyasayı engelleme gerekliliğini de kabul etmiştir. Bunlara örnek olarak, geçici bir monopol oluşturmanın gerekli olduğu durumlar gösterilebilir. Bir başka deyişle, Smith'e göre, piyasanın ulaşamayacağı bir kamusal amaç için geçici olarak temel piyasa ilkelerinin ihlali kabul edilebilir.

Smith'e göre devletin yapması gereken üç şeyi Rauhut ve ark. (2005:29) şöyle özetler: toplumu saldırılardan, şiddetten, istiladan korumak (askeri hizmetler), toplumu adaletsizliklerden ve baskılardan koruma amacı ile bir yargı idaresi oluşturmak (adalet hizmetleri), eğitim, yoksul yardımı ve altyapı hizmetleri gibi kamusal hizmetleri sağlamak. Denilebilir ki, Smith, piyasanın en etkin şekilde işleyebileceği kurumsal bir yapının koşullarını araştırmıştır. Bunu, Whitehead'ın sözleriyle ifade edecek olursak: "*Piyasa herkesin özgürce katılabileceği bir oyun gibidir, fakat bu oyunun kurallarını oluşturmak ve uygulanmasını sağlamak için devlete gerek vardır*" (Whitehead, 1991:62). Başka bir deyişle, Smith'e göre karar birimlerinin gözünde kurumlar sabit dayanak noktaları olmalıdır. Başdemir'in ifadesiyle: "Oyunun kuralları belli olmalı, herkesin aynı sınırlılıklara sahip olması ve bu duygunun herkeste olması gerekir" (Başdemir, 2009:38).

Dolayısıyla Smith'e göre, kamusal mallar gibi seçilmiş ve iyi tanımlanmış alanlarda devlete gerek vardır. Böylece devlet, ortak iyi bağlamında piyasayı tamamlar. Devletin kamusal malları ürettiği bir serbest piyasa ekonomisinde, iktisadi özgürlüklerle birlikte bireylerin toplumsal emelleri iktisadi büyümeye neden olur bu da zenginliği getirir. Burada iktisadi büyümenin ulusların zenginliğinin anahtarı olduğunu söyleyerek Smith, bu büyümenin insanların temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir kamusal eylemle mümkün olabileceğini gözden kaçırmaz.

Alada'ya göre, Smith'in merkantilizme eleştirileri dikkate alınmadan, Onu bir serbest ticaretçi olarak günümüze yorumlamamız halinde Smith'i yanlış anlamış oluruz (Alada, 2001:19). Smith, merkantilizmin hukuk dışı

bazı firmaları kollayan, ticarete tekel yaratan, piyasayı öldüren dış ticareti geriletken devlete karşıdır. Kapitalist devletin rolü, rekabeti yaygınlaştırmak, adaleti, güveni ve istikrarı sağlamaktır. Sen (1999:367) de, Smith'in 18. yüzyıl Britanya'sında piyasaların sınırlı kullanımıyla ilgili şikayetinin, *"sadece işlevini gereğince yerine getiren piyasaların toplumsal avantajlarına işaret etmekte kalmadığını aynı zamanda, bu sınırlı kullanım nedeniyle çıkar gruplarının yapay olarak yükseltilmiş karlarının rekabetin tehditkar etkilerinden korunduğunu saptadığını"* belirtir. Bu bağlamda Sen'e göre, Smith'in özellikle karşı çıktığı piyasa kısıtlamaları geniş anlamda "kapitalizm öncesi" sınırlamalar olarak görülebilir (Sen,1999:172). Bunlar, refah programları veya sosyal güvenlik ağları için yapılan kamu müdahalesinden farklı olmakla birlikte, Smith'in büyük destek verdiği devletin kamu eğitimi gibi hizmetleri sağlarken yerine getirdiği işlevden de ayrılır. Aslına bakılırsa, Sen'e göre, bugünün gelişmekte olan ülkelerinde-veya dünün sosyalist denilen ülkelerinde- ekonomilerin işleyişini bozan kısıtlamaların pek çoğu genellikle bu "kapitalizm öncesi" tiptedir (Sen, 1999:172):

"İster bazı iç ticaret ya da uluslar arası mübadele tiplerinin yasaklanmasını, ister korunmuş burjuvazinin sahip olduğu ve işlettiği girişimlerde antikalaşmış tekniklerin ve üretim yöntemlerinin sürdürülmesini ele alalım, sınırlı rekabetin savunusu ile kapitalizm öncesi değerlerin ve düşünce alışkanlıklarının gelişmesi arasında türsel bir benzerlik vardır".

Sen (1999:172-173), Smith, Ricardo veya Marx gibi dünün radikallerinin, kapitalizm öncesi düşünce liderlerinin genellikle piyasa karşıtı tezlerine fazla sempati duymadıklarını belirttikten sonra ekler: *"bugün, radikal siyasetleri savunan bazılarının, Smith Ricardo ve Marx'ın açıkça reddettiği eski iktisadi konumlara düşmeleri, düşünce tarihinin ironilerinden biridir".*

Sen (1999:176), piyasaların rolünü eleştirel bir tutumla ele alırken yine Smith'in fikirlerine başvurmaktadır. Bu bağlamda, Smith'in, belli koşullar altında piyasalara getirilebilecek makul kısıtlamaları ya da piyasa dışı kurumların piyasanın yapabildiklerini tamamlamak durumunda olduğu iktisadi alanları sorgulamaktan kaçınmadığını ileri sürer. Sen'e göre, Smith'in müdahaleci mantığının temelini oluşturan görüş, piyasa sinyallerinin yanıltıcı olabileceği ve serbest piyasanın yaratacağı sonuçların kötü yönetilen ya da önünü göremeyen şirketlerin özel tutumları yüzünden sermaye veya toplumsal kaynakların israfına yol açabileceğidir

(Sen,1999:178). Smith'in "savurganlar ve projeciler" in ekonomi üzerindeki etkisini neden olumsuz bulduğunu anlamak bu bağlamda önemlidir. Smith, toplumsal israf ve üretken sermaye kaybı sorunuyla çok ciddi biçimde ilgilenmiş ve dar biçimde güdülenmiş özel kazançların kollanması halinde ortaya çıkan toplumsal kayıp olasılığına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte, bu yaklaşım, Smith'in çok ünlü pasajına (kasap, biracı ve fırıncı) ters düşmektedir: Kasap-bira imalatçısı-fırıncı örneği ticaretin öz çıkar temelinde karşılıklı olarak oynadığı yararlı role dikkatimizi çekiyorsa, savurgan-projeci tezi de belirli koşullar altında özel kar güdülerinin toplumsal çıkarlara ters düşebilmesinin mümkün olduğuna işaret eder ki bu genel kaygı günümüzde de geçerlidir. Dünyanın bir ucundakilerin risk iştahı yüzünden dünyanın öbür ucundaki insanların sefalete düştüğü küresel ekonomik krize de bu açıdan bakmak mümkündür. Bir başka deyişle, Smith'in "savurganlar ve projeciler" tanımlaması, günümüzde yaşanan krizin finansal piyasalardaki aktörlerine denk gelmektedir.

Sen, Smith'in piyasa mekanizması çözümlemesinden çıkan dersin, piyasalara yönelik genel bir "tarafdar" ya da "aleyhtar" tutumdan siyasal sonuçlara sıçrama yapan büyük bir strateji olmadığından hareketle, ticaret ve mübadelenin insan hayatında oynadığı rolü kabul ettikten sonra, piyasa işlemlerinin diğer sonuçlarının fiilen ne olduğunu hala incelemek zorunda olduğumuzu düşünür:

"Fiili imkanları eleştirel olarak değerlendirmek, bunu yaparken piyasaları teşvik etmenin ya da onların işleyişini kısıtlamanın bütün sonuçlarını dikkate almak zorundayız. Kasap-biracı-fırıncı örneği tamamlayıcı çıkarlarımızın mübadele yoluyla karşılıklı olarak geliştirildiği çok genel bir durumu işaret ediyorsa savurgan-projeci örneği de bunun her durumda işlemeyebileceğini gösterir. Sonuç olarak eleştirel inceleme zorunluluğundan kaçış yoktur."(Sen, 1999:179)

Sen (1999:182), etkinliği sağlarken bile piyasa mekanizmasının zaman zaman özellikle de kamu malları dediğimiz şeyin varlığında yeterince etkili olmayabileceğini savunur: "Kişilerin yetkinliklerine en önemli katkıları sağlayan kimi şeylerin bir tek kişinin mülkiyetine bırakmak tatsız olabilir." Bu durum özellikle insanların ayrı ayrı değil daha çok birlikte tükettikleri, çevrenin korunması, epidemiyoloji ve kamusal sağlık hizmetleri gibi kamu mallarını ele aldığımızda geçerlidir. Örneğin bir kişinin eğitimden sağlayabileceği kazanımları aşabilen temel eğitimin topluma sağladığı ortak faydalar göz önüne alındığında, temel eğitim bir kamu malı bileşenine de

sahip olabilir. Eğitim gören kişiler kuşkusuz bundan yararlanırlar ancak buna ek olarak bir bölgede eğitimin ve okuryazarlığın yaygınlaşması toplumsal değişimi (doğurganlık ve ölüm oranlarının azalması) kolaylaştırabilir ve aynı zamanda başkalarının da yararlanabileceği iktisadi gelişmenin güçlenmesine yardımcı olabilir. Dolayısıyla, bu hizmetlerin etki alanı müşterek faaliyetler ve devletin düzenlemelerini gerektirebilir:

“Aslında devletler tüm dünyada temel eğitimin yaygınlaşmasında genellikle önemli bir rol oynamışlardır. Günümüzün zengin ülkelerinin (hem batı da hem de Japonya’da ve doğu Asya’nın geri kalanında) tarihinde okuryazarlığın hızlı artışı, kamusal eğitimin sağladığı ortak kamusal yararların yanı sıra bu eğitimin düşük maliyeti sayesinde gerçekleşmiştir.” (Sen,1999:184)

Sen (1999, s.184), bu noktada Adam Smith’in sözde takipçilerinin, onun konuya ilişkin yazılarından, eğitim alanında kamu harcamalarının yetersizliği nedeniyle düş kırıklığına uğrayacaklarını belirterek, Smith’den şu alıntıyı yapar: *“Çok küçük bir masrafla devlet, halkın nerdeyse tamamının en temel düzeyde eğitim görme ihtiyacını kolaylaştırabilir, teşvik edebilir ve hatta bu ihtiyacı dayatabilir”*. Sen’e göre, piyasa mekanizmasının ötesine geçen “kamusal mallar” görüşü, temel yetkinlikler için gerekli olan, temel sağlık hizmetleri ve temel eğitim fırsatları gibi toplumsal koşulların tamamlanmasını sağlar. Burada önemli olan nokta Smith’in üretken yetenekler ve yaşam tarzlarını eğitim ve öğretimle nasıl yakından ilişkilendirdiği ve her ikisinin de geliştirilebileceğini düşündüğünü görme gereğidir. Bu bağlantı yetkinlik yaklaşımı açısından büyük önem taşır.

İktisadi refah, insanların daha geniş seçeneklere sahip olmalarına ve daha tatminkâr yaşamlara yönelmelerine yardımcı olurken daha çok eğitim, daha iyi sağlık hizmeti, daha özenli bir tıbbi bakım ve insanların fiilen yararlandıkları etkin özgürlükleri genişleten diğer unsurlar da aynı amaca yardımcı olur. Sen (1999), bu “toplumsal gelişmelerin” doğrudan “kalkınma kapsamında” görülmesi gerektiğini düşünür. Çünkü bunlar, üretkenliğin, iktisadi büyümenin veya bireysel gelirlerin artırılmasında oynadıkları role ek olarak, daha uzun, daha özgür ve daha etkin bir yaşama yönelmemize yardımcı olurlar (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının (UNDP) hazırladığı İnsani Gelişim Endeksi (HDI) bu türden bir anlayışla hayata geçmiştir)

Bireylerin kişisel çıkarlarını izleme konusunda özgür olduğu kapitalist sistemde, kişisel çıkar rekabetle kısıtlandığı sürece toplumsal refah

artacaktır. Buradaki sorun, kişisel çıkar güçlerinin hile ve yolsuzluğa doğal bir eğilimi olmasıdır. Bir başka deyişle, kapitalistler güç arayışı ve bu gücü piyasayı bozmak için kullanma eğilimi içinde olacaklardır ki bu da toplumun zararına olacaktır. Yardeni ve Moss (1990:1), Smith'in de kapitalistlerin sistemi yozlaştırmaya çalışacağını kabul ettiğini, bu nedenle politik sistemin birkaç kişinin çıkarı uğruna toplumun tümüne zarar verecek şekilde manipüle edilmesine karşı uyanık kalınması gerektiğini düşünmüştür. Yani, Smith, bir bakıma sistemin özel çıkarlar nedeniyle zarar görmemesi için gerekli politik reformları savunmaktadır ki Yardeni ve Moss (1990:1) bu yönü ile Smith'in reformcu biri olduğunu ileri sürer.

Ne var ki, geçtiğimiz iki yüzyıl boyunca Smith'in fikirleri ve katkıları daraltılmış, çalışmaları sıklıkla “görünmez el” ve “laissez-faire” ifadeleriyle özdeşleştirilmiştir. Aslına bakılacak olursa, Yardeni ve Moss (1990:2) “görünmez el” kavramının onun çalışmalarında yalnızca iki kez geçtiğini vurgulayarak, kişisel çıkarlarını izleyen bireylerin başkalarının koşullarını iyileştireceği fikrini barındıran bu metaforun, Smith'in dünya görüşünü açıklamakta çok yetersiz kaldığını ileri sürer. Yine, Yardeni ve Moss (1990:1), Smith'in çalışmalarında bir kez bile görülmeyen bir ifade olan, “laissez-faire” in, sıklıkla Ulusların Zenginliği kitabının merkezi teması olarak gösterilmesinden ve bu nedenle günümüzde Smith'in kapitalist sınıfın savunucusu olarak algılanmasından yakınıdır. Oysa, standart görüşün aksine, Smith dizginlenmemiş kapitalizmi savunmamıştır (Yardeni ve Moss, 1990). Aksine Smith, sıklıkla kapitalistlerin güçlü çıkar grupları oluşturma eğiliminde olduklarını ve bu koalisyonların, kamu çıkarı pahasına kendilerine fayda sağlayacak kamu politikalarını uygulamak için siyasi baskı arayışı içinde olduklarını ileri sürmüştür. Smith, ulusun zenginliğinin bu türden politikalar terk edildiğinde daha hızlı artacağına inanmıştır.

III) YOKSULLUK, KITLIK VE AÇLIK

İktisadi büyümenin hiç görülmediği kadar yüksek ve hızlı boyutlara tırmandığı çağımızda yoksulluk azalmadığı gibi artmaya da devam etmektedir. Bilindiği gibi, yoksulluk meselesi literatürde üç kısımda ele alınır; yoksulluğun tanımlanması, ölçülmesi ve yoksullukla mücadele etme yolları. Yoksulluğun tanımlanması kısmında ise genellikle iki yoksulluk tanımına rastlanır: mutlak, ve görelî yoksulluk. Mutlak yoksulluk, yoksulluğun zaman ve mekana göre değişmeyen kesin haline ulaşmak için kullanılan bir kavramdır. Böylece yoksulluğun nesnel biçimde ölçümü

amaçlanmaktadır. Bireyin yaşamını fiziken devam ettirebilmek amacıyla ihtiyaç duyduğu asgari tüketim seviyesi olarak tanımlanan mutlak yoksulluk, bir kişinin fiziki varlığıyla ilgilidir. 20. yüzyılın ortalarından başlayarak yoksulluk görelî bir bağlamda tanımlanmaya başlamıştır. Mutlak yoksulluk, yoksulları genel bir çerçeve içinde değerlendirirken görelî yoksulluk kavramı, yoksullar arasında da mal varlığı ve gelir açısından görelî bir sıralanmanın olduğu yani homojen bir yoksullar kitleleri olmadığı düşüncesinden hareket eder. İnsel'e göre görelî yoksulluk, *“ülkeden ülkeye değişen toplumun günlük yaşamına katılma maliyeti miktarı”* iken (İnsel, 2001:64), Dumanlı (1996:8), görelî yoksulluğu *“fakir hane halkı veya birey ile o toplumda yaşayan ve mevcut şartlara göre ortalama bir gelire sahip olan hane halkı veya birey arasındaki gelir kaynaklarına sahip olma gücü arasındaki açıklık”* şeklinde tanımlamaktadır.

Çağımızın bu önemli sorunuyla en fazla ilgilenenlerden biri olan Amartya Sen (1982, 1983, 1997, 1999), çalışmalarında, yoksulluğun sosyal işlevler kadar çekirdek bir mutlak yoksulluğa bağlı olduğunu göstermiştir. Başka bir deyişle, Sen'e göre yoksulluk, hem mutlak hem de görelî unsurları içerir; O'na göre, yoksulluk yalnızca düşük gelirin bir fonksiyonu olmadığı gibi, ne malların ve işlevselliklerin ne de sosyal dışlanmanın bir fonksiyonu değildir. Sen, yoksulluğun daha geniş bir bağlamda ele alınması ve içinde bulunulan koşullar ile ortama (context) odaklanması gerektiğini düşünür. Bu bağlamda, sosyal faktörler kadar biyolojik, kültürel, ekonomik, tarihi, ideolojik koşullar da yoksulluğun nedenini ve çözümünü anlamak için gereklidir.

Yoksulluğu bu şekilde ele almak aslında tamamen yeni bir şey değildir. Adam Smith, *“Ulusların Zenginliği”* adlı eserinde çoğunluğunun yoksul ve sefil olduğu toplumun gelişemeyeceğini vurgular. Sen (1982, 1983,1999), Smith'in yoksulluk üzerine görüşlerine birçok çalışmada değinmiştir ve Smith'in yoksulluk ve kıtlığın nedenlerine dair çok fazla bilgiye sahip olduğunu ileri sürmüştür. Sen, aynı zamanda Smith'in yoksullukla nasıl başa çıkılacağına dair önerilerinin olduğunu da göstermiştir. Smith'in yoksulların çıkarlarına duyduğu ilginin (ve bu çıkarları ihmal etme eğilimine duyduğu öfkenin) doğal olarak, hayali bir aygıt olan *“tarafsız gözlemci”* yi kullanmasıyla ilişkili olduğunu söyleyen Sen (1999) , O'nun, zengin ile yoksul arasındaki uçuruma büyük bir ilgi gösterdiğini de belirtir.

Dolayısıyla ve sanıldığı gibi aksine Smith'in, kapitalistlerin değil yoksulun dostu olduğu söylenebilir. Smith, yoksulun sosyal güvenliğini ve

entegrasyonunu, kalkınmanın ve ekonomik zenginliğin koşulu olarak görmüştür (Rostchild,199:85). Sen'in (1983, 1999) çalışmalarına baktığımızda, Smith'in yoksulluğa ilişkin görüşlerinin bugün bile geçerli olduğunu görebiliriz. Smith de yoksulluğu mutlak veya görelilik olarak tanımlamak yerine hem mutlak hem de görelilik olarak ele alır. Smith'e göre beslenme, giyinme ve barınma insanın temel ihtiyaçlarıdır. Bu temel ihtiyaçlarını karşılayamayan kişi yoksuldur. Bu tanım mutlak yoksulluk tanımının unsurlarını içerir. Bunun yanında Smith, yoksulluğun sosyal sonuçlarına da değinmiştir. Yoksul olmanın toplum içinde getirdiği utanma ve aşağılanma duygusu gibi. Burada da yoksulluk, toplumsal bir aşağılanma hissi olarak görülür. Bir başka deyişle, başkalarına göre sosyal aşağılanma duygusu hisseden bir insanın mutlak olarak yoksul olması gerekmez. Yoksulluğun bu tanımı da bize görelilik yoksulluğun unsurlarını verir. Smith'in de yoksulluğa içeriksel (contextual) bir bakış açısı vardır: Sosyo- ekonomik ortam kimin yoksul olduğunu belirler. Bununla birlikte, Rauhut ve ark.(19.:37), Smith'in sosyal eşitsizliğe değil, sosyal adaletsizliğe karşı olduğunu, çünkü Smith'e göre, sosyal eşitsizliğin kişinin durumunu başkalarına oranla daha iyi hale getirmek için teşvik edici bir unsur olduğunu, sosyal adaletsizliğe ise bunu yapmayı engellediğini ileri sürer.

Sen (1982,1997),gelirler bakımından görelilik yoksulluğun, yetkinlikler bakımından mutlak yoksulluğu getirebileceğini ileri sürer. Zengin bir ülkede görece yoksul olmak, kişinin mutlak geliri dünya standartlarından yüksek de olsa onun yoksulluğunu etkilemez. Sen (1983,1999), bu noktada Amerika'nın Harlem bölgesinde yaşayan insanları örnek olarak gösterir. Bu insanlar, kişi başına düşen milli gelir bakımından dünya standartlarının üstünde yer alırlar ancak içinde yaşadıkları toplumun yaşam seviyesine ulaşabilme açısından zor durumdadırlar: "*Genelde bolluk içinde olan bir ülkede, aynı toplumsal işlevi kazanmak için yeterli metalleri satın almak daha fazla gelirimiz olmasını gerektirir.*" Sen (1999:130), Ulusların Zenginliği eserinde, Adam Smith'in öncülüğünde oluşturulan bu görüşün, sosyolojik yoksulluk anlayışının merkezinde yer aldığını belirtir.

Her normatif yaklaşım bir değerlendirme (evaluation) yaparak mevcut durumlar hakkında yargıda bulunmayı sağlar. Ancak her normatif yaklaşım değerlendirme temeli olarak farklı değişkenleri kullanır. Örneğin geleneksel refah iktisadında değerlendirme, insanların refahı bazında yapılar ve refahın göstergesi olarak da gelir, ücret gibi parasal unsurlar alınır. Bu yaklaşıma göre kalkınma, gelirin artması, yoksulluk da gelir yetersizliği olarak tanımlanır.

Sen'in (1979, 1982, 1997, 1999) yaklaşımında ise değerlendirme temeli, insanların kendi "iyi hayat" görüşleri doğrultusunda bir yaşama ulaşmalarına yardımcı olacak özgürlükler anlamında kullanılan yetkinliklerdir. Dolayısıyla, bireyin refahı, sahip olduğu mal ve gelir miktarı veya elde ettiği fayda ile değil, fiilen olabildiği ve yapabildiği şeylerle değerlendirilmelidir ki, bu da pozitif özgürlüklerin vurgulanması anlamına gelir. İyi bir yaşam için gelir kadar, kişinin güvenli bir ortamda yaşayıp yaşamadığı, yeterli sağlık hizmeti alıp alamadığı, düşünce ve inançlarına göre hayatını şekillendirip şekillendiremediği de önemlidir. Dolayısıyla, Sen'in (1999) kalkınma ve yoksulluk tanımları da standart görüşlerden farklılaşır; kalkınma, yetkinliklerin genişletilmesi süreci iken, yoksulluk da bu yetkinliklerden yoksun olmaktır. Bu bağlamda, Amartya Sen'in yaklaşımı, tek boyutlu geleneksel refah değerlendirmelerinin bir eleştirisi olarak okunabilir.

Sen birçok çalışmasında Smith'in fikirlerinin halen canlılığını koruduğunu ve yoksulluk konusunda oldukça bilgili olduğunu göstermiştir. Rauhut ve ark. (2005:37) da, Smith'in yoksulluğa bakış açısının "laissez-faire" liberal olmadığını, kısa vadede yoksulluğun çözümü için yoksul yardımları şeklindeki devlet müdahalesini önerirken uzun vadede ise iktisadi büyümeyi çözüm olarak gösterdiğinin altını çizer. Sen ise, daha önce belirtildiği gibi yoksulluğu, yetkinlik yoksunluğu (pozitif özgürlük yoksunluğu) olarak tanımlar ve bununla mücadelenin en iyi yolunun demokrasi olduğunu ileri sürer. Demokrasilerde iletişim kanalları açık olduğundan bireyler yoksunluklarını yetkili makamlara kolaylıkla duyurabildikleri gibi, politikacılar yaptıklarının ve yapmadıklarının hesabını vermek zorunda olduklarından bir daha seçilmeme cezası ile karşılaşmamak için bu sorunlara daha duyarlı olabilirler. Bu nedenle Sen kendi kalkınma anlayışını "özgürlük olarak kalkınma" şeklinde ifade eder.

Smith'e göre "*Bir ülkenin zenginliği, yalnızca onun sahip olduğu altın ve gümüş değil, toprakları, evleri ve her türden tüketilebilir mallarıdır*" (Smith,...:418). Zenginlik insanların ne kadar iyi barındırılabilirdiği, giydirilebildiği ve beslenebildiğiyle ölçülmelidir. Smith, 1763'te, "bir devletin zenginliği, sahip olduğu gıdaların, hayat için zorunlu olan veya hayatı kolaylaştıran öteki şeylerin ucuzluğuna bağlıdır" diye yazıyordu (Skousen, 2009:19).

Smith zenginliğin gerçek kaynağının üretim ve mübadele olduğunu ve bunların artması için de emeğin üretken gücünün iyileştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. "Emeğin üretken gücünün iyileştirilmesi" ise insanlara

ekonomik özgürlükler verilmesi ile sağlanabilirdi. Smith, ekonomik özgürlüğün sadece daha iyi bir yaşamın aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda temel bir insan hakkı olduğunu düşünüyordu (Skousen,2009:19). Smith'ten alıntı yaparsak; *“Değerli insanları....her parçası kendilerine ait ürünleri üretmekten veya sahip oldukları şeyleri ve çalışkanlıklarını kendilerinin en çok yararına olduğunu düşündükleri şekilde kullanmaktan alıkoymak, insanlığın en kutsal haklarının açık bir ihlalinden başka bir şey değildir”* (Smith, :549).

Smith'in ekonomik özgürlükler nosyonunun kapsamına bakacak olursak, yabancı ürünler dahil (tarife-kota sınırlamaları olmadan) malları istenen herhangi bir kaynaktan satın alabilme, kişinin istediği işte ve istediği yerde istihdam edilebilme, piyasanın kaldırabildiği ücret neyse onu elde etme hakkı, tasarruf etme, yatırım yapma ve sermaye biriktirme gibi hakları görürüz (Skousen,2009:20). Dolayısıyla Smith'in özgürlüğü tıpkı Amartya Sen gibi pozitif özgürlükler bağlamında ele aldığını söyleyebiliriz.

Sen'e göre, Smith'in ekonomik analizinin yaygın biçimde ve vahim sonuçlar doğuracak tarzda yanlış yorumlanmış olduğu alanlardan birisi de kıtlık ve açlık konusudur (Sen, 1987:31). “Ulusların Zenginliği”nde Smith, kıtlıkların gıda üretiminin düşüşünden kaynaklanan “gerçek bir kaynak kıtlığına” değil, piyasa mekanizmasını içeren bir ekonomik sürece bağlı olarak ortaya çıkma olasılığından da söz etmiştir. Bu analizde insanlar, üzerinde çok az denetime sahip oldukları bir süreç aracılığıyla açlığa ve kıtlığa sürüklenmektedir. Dolayısıyla Sen (1987) için, Smith'in kamu politikasına etik yaklaşımında, yoksulların ihtiyaçlarına destek olmak amacıyla müdahaleyi dışlayacak hiçbir şey yoktur. Sen ayrıca, kıtlığın nedeni olarak Smith'in, işsizlik ve düşük reel ücretlere işaret etmesinin de farklı türden kamu politikalarının mümkün olduğunu düşündüğünü belirtir.

Sen (1999:223), kıtlıkların sebep ve sonuçlarını sadece gıda maddesi ve nüfus arasındaki mekanik denge açısından değil, daha geniş bir kapsamda anlamının modern dünyada açlığın ortadan kaldırılması için hayati önemde olduğunu ileri sürer. Ona göre açlık analizinde en önemli nokta, bireyin ve ailenin yeterli miktarda gıda maddesine sahip olmasını sağlayan temel özgürlüktür. Yeterli miktarda gıdaya sahip olmak, ya bunları üretmekle ya da piyasadaki satın alarak sağlanabilir. Bir kişi gelir kaybı nedeniyle (sözgelimi işsizlik veya geçimini sağlamak için ürettiği ve sattığı malların piyasası çöktüğü için) piyasadaki gıda maddesi satın alma imkanını kaybederse, etrafta bol miktarda gıda olsa da açlığa zorlanabilir. Öte yandan,

gıda arzının bir ülkede ciddi bir şekilde düşmesi halinde mevcut gıdaların daha iyi paylaşılması (sözgelimi potansiyel açlık kurbanları için ek iş ve gelir sağlanması) herkesi açlıktan kurtarabilir (Sen,1999:223-4). Sen'in kavramsallaştırdığı araçsal özgürlük tiplerinden “koruyucu güvenlik” insanları bu türden bir felaketten korumaya yöneliktir.

Özetleyecek olursak, Smith ve Sen'in yoksulluk tanımları birbirine çok yakındır. Her ikisi de yoksulluğun mutlak ve görelî unsurlarını kabul etmişlerdir. Sen ayrıca, yoksullukla mücadelede ana olarak kamusal faaliyetlerle desteklenmiş piyasa mekanizmalarına güvenilmesi gerektiği şeklindeki Smitçi geleneği takip etmiştir.

SONUÇ

Adam Smith isminin insanlara sosyal kaygılar ve etik gibi kavramları hatırlatmadığı kesindir. Bunun bir nedeni Smith'in ‘kişisel çıkarın’, ‘görünmez el’ in ve “laissez-faire” anlayışının savunucusu olarak bilinmesidir. Smith, genellikle piyasanın lehine ve devlet müdahalelerinin aleyhine bir tutum izleyen, kapitalist sınıfın bir sözcüsü olarak görülür. Ancak, Smith'in çalışmaları kapsamlı şekilde okunduğunda bunun doğru olmadığı görülecektir.

Elbette Smith, karşılıklı faydalı mübadelenin ve işbölümünün değeri üzerine çığır açıcı katkılar yapmıştır. Ancak, bu katkılar insana yakınlığın ve etiğin olmadığı bir insan davranışı anlayışı ile tutarlı olduğu için Smith'in eserlerinin bu boyutlarına fazlaca atıf yapılmıştır. Çalışmalarının sefalet üzerine gözlemler içeren, sempatinin gerekliliği üzerinde duran, insan davranışlarında etik kaygıların özellikle de davranış kurallarının kullanılmasının rolünü öne çıkaran boyutları ise zaman içinde iktisat teorisinde ihmal edilmiştir. Sen'e göre, Smith'in insana dair geniş anlayışının daraltılması çağdaş iktisat teorisinin en temel zaaflarından biri olarak görülebilir ve bu yoksullaştırma iktisadın etikten uzaklaşması ile yakından bağlantılıdır. Smith'in dünyası tutkusuz rasyonel pür kişisel çıkarlı bireylerden oluşmaz. Aksine çok boyutlu ve gerçekçi insanlarla doludur. Amartya Sen de, iktisat disiplinindeki dar insan görüşüne karşı çıkarak, iktisadi modellemenin en temel unsuru olan insan motivasyonunun doğru şekilde ele alınmadığını ileri sürer.

Adam Smith'in görüşlerinin yanlış değerlendirildiği bir başka konu ise ekonomide devletin rolüdür. Sanıldığı aksine, Smith belli başlı devlet müdahalelerine sıcak bakmış ve kamusal mallar gibi seçilmiş ve iyi

tanımlanmış alanlarda devlete gerek olduğunu, devletin ortak iyi bağlamında piyasayı tamamladığını düşünmüştür. Devlet, rekabeti yaygınlaştırmak, adaleti, güveni ve istikrarı sağlamak suretiyle kişisel çıkarları, toplumsal olarak faydalı yönleri doğru disipline ve kanalize edilebilir. Ulusların Zenginliği'nde Smith, rekabetin, kapitalistlerin toplumu sömürmesi yerine nasıl daha iyi bir topluma doğru zorlayacağını açıklamıştır. Rekabetçi piyasa ve düzgün işleyen bir adalet sistemi olmadığı sürece pek çok insan vicdana aykırı hareket ederek topluma zarar verebilir. Smith'in "savurgancılar ve projeciler" olarak nitelendirdiği bu tezi, belli koşullar altında özel kar güdülerinin toplumsal çıkarlara ters düşebileceğini işaret eder ki bu kaygı günümüz için de geçerlidir. Kısacası Smith için, piyasa herkesin özgürce katılabileceği bir oyun gibidir, ancak bu oyunun kurallarını koymak ve bu kuralların uygulanmasını sağlamak için devlete gerek vardır.

Sen de piyasaların rolünü eleştirel bir tutumla ele almış ve bu konuda da Smith'in fikirlerine sıkça başvurmuştur. Sen, ticaretin ve mübadelenin insan hayatında oynadığı rolü kabul etmekle birlikte, piyasa işlemlerinin başka sonuçlarının da olabileceği ve bunların göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünür. Ona göre, piyasa mekanizmasının yeterince etkili olmayabileceği alanlar vardır. Kamusal mal alanında özellikle de temel eğitim söz konusu olduğunda bu hizmetlerin etki alanının devlet düzenlemelerini gerektirebildiğini savunur. Sen'in "yetkinlik yaklaşımı", iyi bir yaşam için iktisadi refahın gerekli fakat yeterli olmadığı düşüncesinden hareketle, daha kaliteli eğitim, daha iyi sağlık hizmetinin de insanların fiilen yararlandıkları özgürlükleri genişleten unsurlar olduğunu dolayısıyla bu toplumsal gelişmelerin doğrudan kalkınma kapsamında görülmesi gerektiğini ileri sürer. Bir başka deyişle, Sen'e göre, devlet, sağlık, eğitim, beslenme, barınma gibi temel yetkinliklerin artırılmasında önemli bir role sahiptir.

Adam Smith ve Amartya Sen'in görüşlerinin kesiştiği bir diğer nokta da yoksulluktur. Her ikisi de yoksulluğu önemser ve yoksulluğun mutlak ve görelî unsurlar içerdiğini kabul ederler. Onlara göre yoksulluk, salt gelir eksikliği bağlamında değil daha geniş bir şekilde ele alınmalıdır. Sen'in "yetkinlik yoksunluğu" olarak nitelediği yoksulluk anlayışının kökeni Smith'in "Ulusların Zenginliği" eserine dayanmaktadır. Sen, işleyen demokrasilerde kıtlıkların yaşanmadığını, mali krizlerin genişlemesinde ise ticari ve mali düzenlemeleri gözden geçirebilecek "etkili bir demokratik forumun yokluğunun", kamusal katılım eksikliğinin etkili olduğunu ileri sürer. Amartya Sen'in özgürlük temasını kalkınmanın hem aracı hem de amacı

olarak değerlendirmesi kamu politikalarına farklı bir bakış açısını gündeme getirmiştir.

Bununla birlikte, Sen'in iktisadi ve toplumsal gelişimin sağlanması açısından özgürlüklerin genişletilmesine duyduğu inanç yeni değildir. Smith de hayati derecede önemli özgürlüklerle özel olarak ilgilenmiştir ve bu, Smith'in her iki kitabı için de geçerlidir. Bu bağlamda, Sen'in Yetkinlik Yaklaşımı, bir ölçüde, Adam Smith'in hem Ahlaki Duygular Teorisi'nde hem de Ulusların Zenginliği'nde savunduğu bütüncül iktisadi ve toplumsal kalkınma yaklaşımına bir dönüş olarak okunabilir. Smith, üretim imkânlarının belirlenmesini analiz ederken, iş bölümünün yanı sıra, eğitimin, yapmayı öğreten ve beceri kazandıran rolünü vurgulamıştır. İnsanların daha iyi yaşam koşullarına ulaşabilmesi, daha üretken olmanın yanı sıra, mevcut pozitif özgürlüklerin genişlemesiyle mümkün olacaktır ki, bu nokta Smith'in "ulusların servetine" ilişkin analizinin merkezinde yer alır.

Tüm bunlardan çıkartılacak sonuç, küresel krizin tetiklediği "kapitalizm" sorgulamaları bağlamında Adam Smith'i eleştirmek ve suçlamak yerine, Onun fikir ve önerilerini yalnızca seçilmiş pasajlar bağlamında değil, daha geniş bir şekilde yeniden okumak gerektiğidir. Bunun için de Amartya Sen'in görüşlerinin iyi bir başlangıç noktası olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- ALADA, Dinç. (2001). "Adam Smith". *İktisat'ın Dama Taşları: Ekoller, Kavramlar-İz Bırakanlar*. İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları: İstanbul: 17-29.
- ASHRAF, N., CAMERER, Colin F. ve Loewenstein, George. (2005). "Adam Smith, Behavioral Economist". *Journal of Economic Perspectives*. Volume 19: 131-145.
- BACKHOUSE, R. (1991). *A History of Modern Economic Analysis*. Padstow:Blackwell.
- BAŞDEMİR, Hasan Yücel. (2009). *Liberalizm: Ahlaki Temeller*. Liberte Yayınları: Ankara.
- BLAUG, M. (1978). *Economic Theory in Retrospect*. Oxford, London & Northampton: Cambridge University Press.
- BUĞRA, Ayşe. (1995). *İktisatçılar ve İnsanlar*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- CLARK, David. (2006). "The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances". *Capability Approach*. Ed. David Clark. Cheltenham: Edward Elgar.
- DUMANLI, Recep. (1996). *Yoksulluk ve Türkiye'deki Boyutları*. Ankara: DPT.
- GERSCHLAGER, Caroline. (2008). "Foolishness and Identity: Amartya Sen and Adam Smith". <http://econpapers.repec.org/paper/dulwpaper/08-03rs.htm> (Erisim tarihi: 26 Agustos 2009).
- GRAMPP, William. (1948). "Adam Smith and The Economic Man". *Journal of Political Economy*.56:4: 315-36.
- İNSEL, Ahmet. (2001). "İki Yoksulluk Tanımı ve Bir Öneri". *Toplum ve Bilim*. s.89: 62-73.
- KLAMER, A. (1989). "A Conversation with Amartya Sen". *Journal of Economic Perspectives*. 3.1. Winter : 135-50.
- MACFIE, Alec. (1959). "Adam Smith's Moral Sentiments as Foundation for His Wealth of Nations". *Oxford Economic Papers*. Vol 11, no: 3.
- RAPHAEL, David D. ve MACFIE, Alec. (1976). *Introduction, in their edition of Adam Smith, The Theory of Moral Sentiments*. London: Oxford University Press.

- RAUHUT, D., HATTİ, N.r ve OLSSON Carl-Axel. (2005). *Economists and Poverty: From Adam Smith to Amartya Sen*. Vedams ebooks.
- ROTHCHILD, Emma. (1992). "Adam Smith and Conservative Economics". *Economic History Review*, XLV: 74-96.
- ROSTCHILD, E. (2001). *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*. Cambridge: Harvard University Press.
- SEN, Amartya. (1977). *Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory*. *Philosophy and Public Affairs*, 6: 317-344.
- SEN, Amartya. (1982). *Poverty and Famines- An Essay on Entitlement Deprivation*. Worcester: Clarendon Press.
- SEN, Amartya. (1983). "Poor, Relatively Speaking". *Oxford Economic Papers*, 35:153-169.
- SEN, Amartya. (1999). *Development As Freedom*. NY: Knopf Publishers.
- SEN, Amartya. (2003). *Etik ve Ekonomi*. Cev. Ali Suha. Dogan Kitapçılık A.S: İstanbul.
- SEN, Amartya. (2009). "Capitalism Beyond The Crisis". <http://sanhati/articles/1297> (Erişim Tarihi: 1Eylül 2009).
- SOWELL, T. (1974). *Classical Economics Reconsidered*. Princeton: Princeton University Press.
- SUGDEN, Robert. 1993. "Welfare, Resources and Capabilities : A Review of Inequality Rexamined by Amartya Sen". *Journal of Economic Literature*. XXXI: 1947-1962.
- WHITEHEAD, J.W. (1991). "The Forgotten Limits: Reason and Regulation in Economic Theory", in K. Renwick Monroe (Ed.) *The Economic Approach to Politics: A Critical Reassessment of The Theory of Rational Action*. USA: Harper-Collins Publishers: 53-7.
- YARDENI Edward E. ve MOSS, David A. (1990). "The Triumph of Adam Smith". <http://www.adamsmith.org/smith/triumph-of-smith.pdf> (Erişim Tarihi : 25 Ağustos 2009).